

YOSHLARNING ONGIDA VATANPARVARLIK, FAOL HAYOTIY POZITSIYASINI MUSTAHKAMLASHDA MA'RIFATPARVAR JADIDCHILARNING O'RNI

Urinov Farmon Saydullaevich

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi,
kafedra sikli dotsenti, dotsent
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14166902>

Ushbu maqola Turkistonda ma'rifatparvar "Jadidchilik" harakatining tutgan o'rni va roli hamda hozirgi kunda yoshlarni vatanparvarlik ruxida tarbiyalash va faol hayotiy pozitsiyasini yanada mustahkamlashda ma'rifatparvar "Jadidchilik"ning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar. Turkiston, Jadidchilik, jadid, O'rta Osiyo, Panturkizm, Buxoro, Xiva.

В данной статье подробно описываются место и роль просветительского движения «Джадидизм» в Туркестане, а также его значения в деле воспитания молодежи в духе патриотизма, укреплению в сознании наших молодежи активной жизненной позиции.

Ключевые слова. Туркистон, Жади́дизм, жа́дид, Средняя Азия, Пантуркизм, Бухоро, Хива.

"Yurtim, Turonim, sendan ayrilmoq – mening
o'limim, sening uchun o'lmoq – mening tirikligimdur"

Fitrat.

Jadidchilik yoki **jadidizm** (arabcha: *jadid* – yangi) – XIX-asr oxiri XX-asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat. Jadidchilik dastlab XIX-asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. XIX-asrning 90-yillaridan O'rta Osiyoda tarqalgan.

Jadidchilikning asosiy **g'oya va maqsadlari** quyidagilardan iborat bo'lgan:

Turkistonni o'rta asrchilik va feodal qoloqchilik, xurofotlardan ozod qilish; usuli qadimni inkor etgan xolda, millatni, xalqni zamonaviy taraqqiyot yo'liga olib chiqish; milliy davlat bunyod etish; konstitutsion, parlament va prezident idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish; Turkiy tillarga davlat tili maqomini berish; milliy qo'shin (armiya) tuzish.

Turkiston mintaqasidagi jadidchilik harakati, tarqalish joyi va yo'nalishiga ko'ra, *uchga* bo'linadi: Turkiston, Buxoro va Xiva jadidchiligi.

Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xiva jadidlari o'rtasida bir muncha tafovut bor. Turkiston o'lkasidagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil

qildi. Ular chor Rossiyasi mustamlakachiligiga *qarshi kurashning* oldingi saflarida turib, chorizmning xom ashyo manbaiga aylantirilgan Turkistonning dastlab muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chiqdilar.

Buxorodagi jadidchilik Turkistondagiga nisbatan og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi (1-rasm) asosan Buxorodagi shahar aholisining

taraqqiyparvar qismi: ziyolilar, mullavachchalar, mayda do'kondorlar va ma'murlar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi.

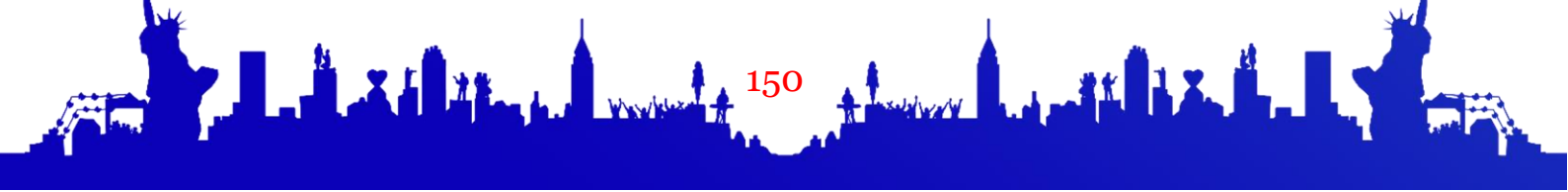
1-rasm. O'rta Osiyo (Turkiston) jadidlari

Jadidlarning dehqonlar va askarlar o'rtasida nufuzi avvaliga past bo'lgan. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida

bir qator talablar, chunonchi, soliqlarni kamaytirish talabi bilan chiqishdi. Ular dastlab Buxorodagi amirlik tuzumi doirasida islohotlar joriy qilmoqchi bo'lishdi. Buxoroda vobkentlik dehqon Jo'raboy ilk yangi usul maktabini ochgan edi.

Buxorodagi jadidchilik harakatiga ayrim johil mullalar, har qanday yangilik va islohotlarning dushmani bo'lgan qadimiylar oqimi qarshi chiqdi. 20-asr boshlarida Buxoro jamiyati ikki guruhga: Ikrom domla rahbarligidagi taraqqiyparvarlar va Mulla Abdurazzoq boshchiligidagi qadimiylarga bo'lingan edi.

1908-yil "Buxoroi sharif shirkati" tuzilib, darsliklar nashr etish va kitob savdosi bilan shug'ullandi. Ahmadjon Hamdiy (Abusaidov), Usmonxo'ja Po'latxo'jayev (Usmon Xo'ja), Homidxo'ja Mehriy, Abdulvohid Burhonov, Abdulqodir Muhiddinov, Sadridin Ayniy, Abdurahmon Sa'diy shirkatning tashkilotchilari edi. 1909-yil dekabrda jadidlar Buxoroda "Tarbiyai atfol" ("Bolalar tarbiyasi") maxfiy jamiyatini tuzishdi (asoschilari: Abdulvohid Burhonov, Homidxo'ja Mehriy, Ahmadjon Hamdiy, Mukammil Burhonov, Hoji Rafe). Bu jamiyat turkistonlik va buxorolik yoshlarni Istanbuldagi "Buxoro ta'mimi maorif jamiyati" bo'limiga o'qishga jo'natdi. Xorijdagi ta'lim yoshlar

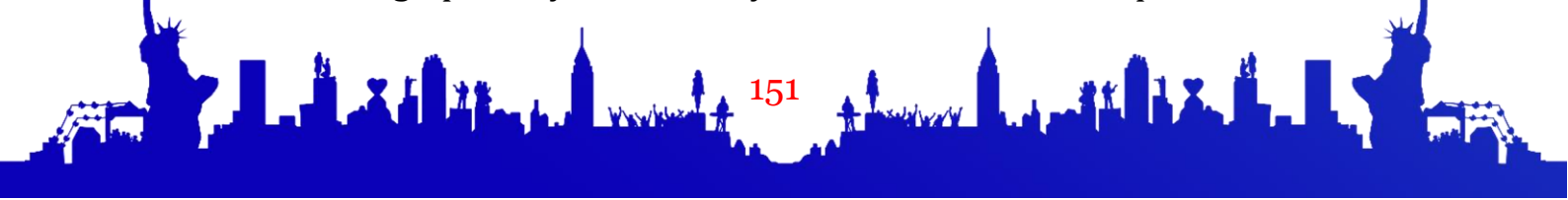
dunyoqarashida tubdan burilish yasadi. Jadidchilik Buxoro va Turkistonda bir vaqtda boshlangan bo'lsa ham, amirlikdagi og'ir muhit uning taraqqiyotini tezlashtirdi. 1910-yildan boshlab Buxoroda jadidchilik harakati tashkiliy tus oldi va "Tarbiyai atfol" maxfiy jamiyati asosida partiya tashkil topdi [1,2].

Xiva jadidchiligi. XX-asr boshlarida Xivada shakllangan jadidchilik bir qadar boshqacharoq tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. U bu yerda asosan ikkita oqimdan iborat edi. Uning o'ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylarning vakillarini o'ziga birlashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni Asfandiyorxonning bosh vaziri Islomxo'ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning o'ng oqimi o'z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazish orqali erkin bozor munosabatlarning rivojlanishiga keng yo'l ochib berishni maqsad qilib qo'ygan edi.

Xivada jadidchilikning so'l oqimi esa mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalqning turli tabaqa vakillarini birlashtirgan bo'lib, qozikalon Boboovun Salimov uning rahbari edi. Ular Xiva xonligida yangi usul maktablari tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligini o'stirish maqsadini qo'yishgan edi. 1904-yil "jamiyati xayriya" tuzilib, uning ko'magi bilan Xiva shahrida dastlabki yangi usul maktabi ochildi (1904-yil 10-noyabrda). Xiva jadidlari ma'rifiy ishlar bilan kifoyalanib qolmasdan, xon tuzumiga qarshi kurash ham olib bordilar. Birinchi jahon urushigacha Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo'lmagan. Biroq jadidchilik harakati Xiva xonligida katta ijtimoiy-siyosiy kuchga aylanib, 1914-yil avgustda u partiya shaklini olgan [3].

Panturkizm. 1917-yil jadidchilik harakati o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Fevral inqilobidan so'ng o'zbek, tatar va qozoqlar birlashishga ahd qiladilar va "Turon" uyushmasi zaminida "Shuroi Islomiya" jamiyati tuzildi (asoschilari Munavvarqori, Abduvohidqori Abduraufqoriyev, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev) [4]. 1917-yil mart oyida ish boshlagan bu jamiyat qishloq va shaharlarga targ'ibotchilar yuborib, ozodlik, tenglik haqida tushuntirish olib borish, saylov to'g'risida ma'lumot berish bilan shug'ullandi. Uning dasturini Munavvarqori yozgan edi. Jadidlar joylarda "Shuroi Islomiya" tizimi yaratilishining tashabbuskori bo'ldilar. Turkistonga muxtoriyat maqomini berish harakati Turkiston mustaqilligi uchun kurashga aylandi.

1917-yil may oyida Moskvada bo'lgan Butun Rossiya musulmonlarining *birinchi* qurultoyi bergan turtki natijasida muxtoriyat masalasi yanada jiddiylashdi. 1917-yil 12-14-iyulda Farg'onada bo'lib o'tgan musulmon tashkilotlarining qurultoyida dasturiy masalalar ko'rib chiqildi. Unda "Turk

Adami Markaziyat (Federalistlar)” firqasining dasturi (maromnomasi) va 22 moddadan iborat nizomi qabul qilindi [5].

1917-yil sentabr oyida Toshkentda bo‘lib o‘tgan Turkiston va Qozog‘iston musulmonlarining qurultoyida “Shuroy Islomiya” va “Sho‘roi Ulamo”, “Turon” va boshqa siyosiy tashkilotlarni birlashtirish yo‘li bilan “Ittifoqi muslimin” siyosiy partiyasini tuzishga kelishildi.

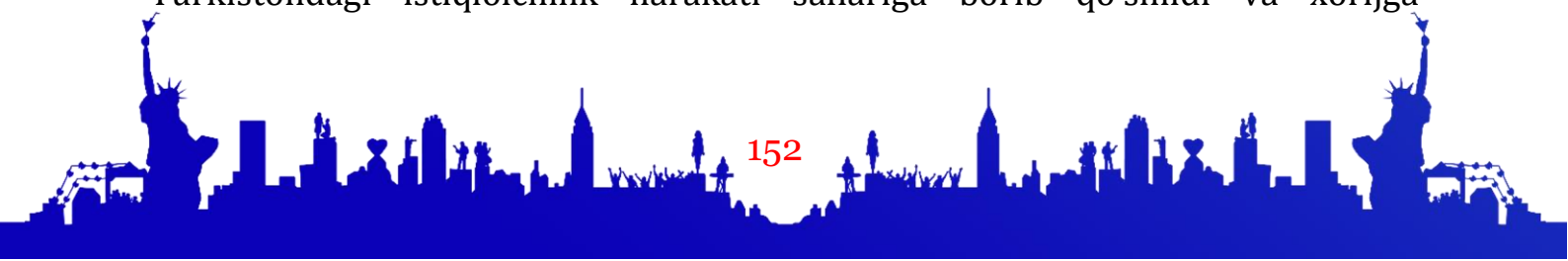
Turkistonni boshqarish shakli to‘g‘risidagi masala 1917-yil noyabr oyida Qo‘qonda bo‘lgan Turkiston o‘lka musulmonlarining favqulodda *to‘rtinchi* qurultoyining diqqat markazida turdi. Muxtoriyat va mustaqillikni e‘lon qilish fikrini hamma qo‘llab-quvvatladi. Turkiston Muxtoriyati hukumati (raisi – Muhammadjon Tinishboyev, so‘ngra Mustafo Cho‘qay) tashkil qilindi.

Fitrat, Cho‘lpon, Hamza singari jadid shoirlar Turkiston Muxtoriyatini alqab, satrlar bitishdi.

So‘nggi yillari. Jadidchilik harakatining so‘nggi yillari faol siyosiy kurashlar bilan ajralib turmaydi. Bu davrda sovet rejimi turli siyosiy ishlar (“O‘n sakkizlar guruhi”, “Inog‘omovchilik”, “Qosimovchilik”, “Badriddinovchilik” va boshqa) tuzib, milliy ziyolilarni ommaviy ravishda qatag‘on qilishga kirishdi. 1929-yil noyabrda Munavvarqori boshchiligidagi 38 kishining qamoqqa olinishi (keyinchalik ularning soni 87 kishiga yetgan) bilan jadidchilik harakatiga kuchli zarba berildi.

Jadidchilik harakati siyosiy ma‘rifatparvarlikdan jadid taraqqiyparvarlar firqasi darajasiga ko‘tarila oldi. Bu harakat hamda firqa a‘zolari o‘z faoliyati va dasturiga ko‘ra, sho‘ro adabiyotlarida aytilganidek, “bir hovuch boylar manfaatiga xizmat qiluvchi liberal burjuaziya vakillari” emas, balki Turkistonning barcha xalqlari taqdirini o‘ylab ish ko‘rgan demokratik jarayonning namoyandalari edi.

Turkistonda sovet xokimiyati zo‘ravonlik yo‘li bilan o‘rnatilgach, jadidlarning bir qismi faol siyosiy xayotdan chetlashib, faqat badiiy ijod bilan shug‘ullandi (Abdolvohid Burhonov, Abdulla Avloniy, Sadriddin Ayniy va boshqalar). Ayrim jadidlar sovet idoralari madaniy-ma‘rifiy shohobchalarida mehnat qilishdi (Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev, Munavvarqori, Hamza, Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov va boshqalar). Ba’zi jadidlar “mahalliy kommunistlar” sifatida yuqori davlat va hukumat lavozimlarida ishlashni davom ettirdi (Fayzulla Xo‘jayev, Abdulqodir Muhiddinov, Nizomiddin Xo‘jayev va boshqalar). Ayrim jadidlar bo‘lsa, Turkistondagi istiqlolchilik harakati saflariga borib qo‘shildi va xorijga

muhojirlikka jo'nab ketdi (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Sadriddinxon Sharifxo'jayev, Abdulhamid Oripov va boshqalar).

Jadidchilik harakatining barcha taniqli namoyandalari (Sadriddin Ayniydan tashqari)

30-yillarda sovet mustabid rejimi tomonidan amalga oshirilgan qirg'in natijasida halok bo'ldi. Jadidchilik harakatiga sovet davrida **"millatchilik"**, panturkizm, panislamizm tamg'alari bosilib, qoralandi. Jadid adabiyotini o'qish taqiqlandi.

O'zbekiston mustaqilligidan keyingi talqin. Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka **"burjua-liberal harakat"** deb ta'rif berilgan. SSRI tarqakib ketganidan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomi qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, san'atshunos va pedagog olimlar jadidlarning ilmiy va adabiy merosini o'rganishda dastlabki natijalarni qo'lga kiritishdi. Mustaqillik yillarida Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Avloniyning ikki jildli, Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, So'fizodaning bir jildli, shuningdek, Fayzulla Xo'jayev, Munavvarqori, Polvonniyoz hoji Yusupovning asarlari chop qilindi. Jadidlarning 20 ta mashhur vakili kiritilgan "Unutilmas siymolar. Jadidchilik harakatining namoyandalari" (Toshkent, 1999) albom-kitobi nashrdan chiqdi. Ularning faoliyati darslik va qo'llanmalarga kiritildi [5].

1999-yil 16-18-sentyabrda Toshkentda "Markaziy Osiyo XX-asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (Jadidchilik, Muxtoriyatchilik, Istiqlolchilik)" mavzuida xalqaro konferensiya o'tkazilib, unda AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan kelgan nufuzli olimlar jadidchilik va istiqloqlilik harakatlari to'g'risida jahon ilm-fanida to'plangan so'nggi xulosalar yuzasidan o'zbekistonlik hamkasblari bilan o'zaro fikr almashdilar. Jadidchilik harakati jahonshumul ahamiyatga molik hodisa ekanligi e'tirof qilindi. Konferensiyada ushbu muammoni tadqiq qiluvchi xalqaro ilmiy kengash tuzildi [6].

Xulosa qilib aytganda, jadidlar Turkistonni, jumladan, O'zbekistonni mustaqil davlat holida ko'rishni orzu qilganlar. Ular shu yo'lda jon fido qilgan holda kurash olib bordilar. Prezidentimiz tabiri bilan aytganda, **"Tilda, fikrda, ishda birlik"** degan ezgu g'oya bilan maydonga chiqqan jadid bobolarimiz xalqlarimizni jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, ularni g'aflat botqog'idan qutqarishning asosiy yo'li – bilim va ma'rifatda, dunyoviy taraqqiyotni egallashda, deb bildilar. Ular shu yo'lda fidoyilik ko'rsatib, yangi usul maktablari, teatr va kutubxonalar, nashriyotlar ochdilar. Jamiyat a'zolarining dunyoqarashi va turmush tarzini o'zgartirish maqsadida gazeta va jurnallar nashr etdilar.

Yoshlarni ilg'or davlatlarga o'qishga yubordilar. Yurtimizda ushbu yo'nalishda muhim farmon va qarorlar qabul qilinib, har yili 31 avgust – Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni sifatida keng nishonlanmoqda. "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuasi va jamoat fondi, Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi, uning Qoraqalpog'iston Respublikasi va barcha viloyatlarda hududiy bo'limlari faoliyat olib bormoqda.

Buyuk ma'rifatparvar bobolarimiz tomonidan olg'a surilgan g'oyaviy-siyosiy, ijtimoiy-ma'rifiy va huquqiy-axloqiy qarashlar, turli millat va elatlar o'rtasida bag'rikenglik va hamjihatlik tamoyillarini qaror toptirish bilan birga, milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan intilishlar hozirgi murakkab va tahlikali zamonda barchamiz, avvalo, yoshlarimiz uchun chinakam ibrat namunasidir. Ularning hayoti va jasorati bugungi tinch va osoyishta kunlarga osonlik bilan erishilmaganini eslatib, milliy istiqbolimizni, jonajon Vatanimizni ko'z qorachig'iday asrashga doimo da'vat etib turadi. Ana shu ishlarimizning mantiqiy davomi sifatida Buxoro shahridagi tarixiy maskanda Jadidchilik tarixi muzeyi tashkil etildi.

Chunonchi, **Jadidchilik harakati Markaziy Osiyo mintaqasidagi uchinchi renessansni yaratmoqchi bo'lgan.** Prezidentimizning bunga e'tibor qaratishi juda yaxshi. Chunki butun o'zbek millatning taraqqiy etishida aynan jadidlarning g'oyalari muhim ahamiyatga ega.

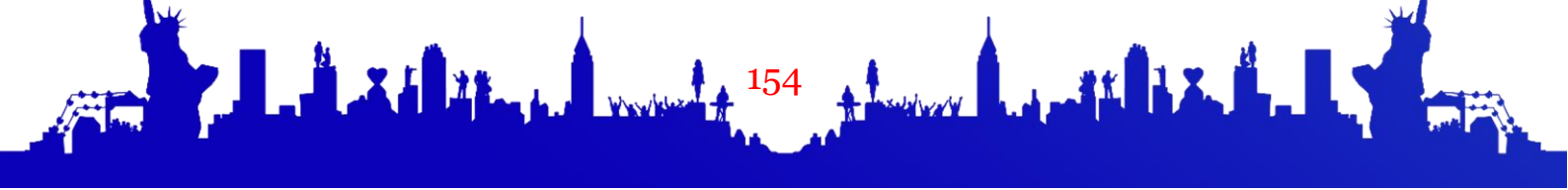
Bugungi O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida shakllanishida, shak-shubhasiz, ularning ham hissasi bor. Turkiston muxtoriyatchilarining muayyan qismida bo'lgan sustkashlikni ham qayd etish lozim. Jumladan, qon to'kilmasligi uchun nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish ko'rish tarafdori bo'lgan.

Mustaqillik tufayli. O'zbekiston xalqining erki, mustaqilligi, milliy davlatchilik g'oyalari, ma'rifati uchun kurashgan vatanparvarlarning muborak nomlari tiklandi, asarlari chop etildi.

Hozirgi kunda vatanimiz va insoniyat taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam bosar ekan, ilm-fanning yangi turlarini kashf etmoqda. Chunki ilm-fan har doim zamon ruhini o'zida oynadek aks ettirgan. Yangi texnologik (2-rasm)

2-rasm. Sun'iy intellekt yordamida o'zbek jadidlarning ko'rinishi. (H. Ubaydullaev tasviri)

yutuqlarning ilm-fannga ham kirib kelishi insonlarga o'tmish va kelajak, hayot va xayol o'rtasidagi bo'shliqni to'ldirishga imkon yaratmoqda. Masalan, sun'iy intellekt yordamida yaratilayotgan tarixiy video yoki sur'at barchamizni o'sha davrga bevosita olib kirib ketadi [6]. Siz o'zingizda tarix ruhiyatini his etasiz va bevosita voqelik ishtirokchisiga aylanasiz. O'zbekiston tarixida o'tgan shaxslarning qiyofasi sun'iy intellekt yordamida yaratilib, bizlarga taqdim etib borilmoqda. Bularning asosiy maqsadi – yoshlarni sun'iy intellekt yordamida yaratilgan san'at asarlari orqali o'z tarixlariga qiziqtirish. Hozirda jadid bobolarimizni tasvirlashga harakat qilindi. Bundan keyin O'zbekiston tarixida o'tgan har bir buyuk hukmdor, sarkarda va san'at arboblarni ko'rinishi yaratiladi.

“Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi”da yoshlarni milliy g'oya va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbi va ongiga Vatan himoyasi sharaflari va muqaddas burch ekanini chuqur singdirish, tariximiz va madaniyatimiz, jonajon Vatanimizning mustaqilligi va ravnaqi yo'lida fidokorona kurashgan milliy qahramonlarimiz bilan faxrlanish, ularga munosib bo'lish tuyg'usini shakllantirish kabilar asosiy vazifalar, shuningdek, harbiy xizmatchilarning ongida vatanparvarlik, faol hayotiy pozitsiyasini mustahkamlashda ma'rifatparvar jadidchilarning o'rni cheksiz deb bilamiz va o'rganamiz.

Manbalar:

1. Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov, Qahramon (2000-2005). “Jadidchilik”. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
2. “Jadidizm”. Ensiklopedik lug'at. 1. Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. 1988. p. 271.
3. “Jadidizm”. O'zbek sovet ensiklopediyasi. 4. Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. 1973. 278-279 b.
4. Markaziy Osiyo XX asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash, Toshkent, 2001.
5. O'zbekiston tarixi: yangi nigoh. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar, Toshkent, 1998
6. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash, Toshkent, 1999.

